

Håndbok for Pilegrimsleden

Håndbok for pilegrimsleden er en veileder til fylker og kommuner som er involvert eller planlegger en pilegrimsled til Nidaros og som er tuftet på Olavstradisjonen. Håndboken foreligger kun i elektronisk versjon.

INNLEDNING

I 1994 kom arbeidet med den første pilegrimsleden i gang etter at fylkesmannen i Oppland hadde henvendt seg til Miljøverndepartementet med forslag om å få tilrettelagt og merket de gamle vegfarene som ble brukt av pilegrimene på veg til det gamle Nidaros i middelalderen. Direktoratet for naturforvaltning og Riksantikvaren fikk i oppdrag å sette ideen ut i livet, og i samarbeid med grunneiere, kommuner, fylkeskommuner, fylkesmenn og Den norske kirke var en vandringsveg på 926 kilometer klar til å bli tatt i bruk sommeren 1997.

Det har vært et mål for direktoratene å legge til rette for et friluftsliv som kombinerer natur- og kulturopplevelser, og som stimulerer til et reiseliv som bygger på slike kvaliteter. Det er også et ønske å formidle pilegrimsferdens historiske og åndelige tradisjon til dagens vandrere.

Pilegrimsleden fra Oslo til Trondheim og fra svenskegrensen over Stiklestad til Trondheim ble offisielt åpnet av kronprins Haakon Magnus den 28. juli 1997.

I løpet av de flere hundre år som er gått siden pilegrimstradisjonen var levende, er de synlige sporene etter pilegrimene for det meste visket ut – vegene de gikk på og husene de overnattet. Pilegrimene har vandret på veger som ofte var identiske med andre ferdselsveger. Mange av disse er i dag enten oppdyrket eller nedbygget av nyere vegsystemer og bebyggelse – eller de er grodd igjen. På enkelte strekninger må man også foreta valg mellom flere antatte traseer.

Vi kan derfor ikke garantere at dagens vandrere vil gå nøyaktig langs de samme vegfar som pilegrimene fulgte i middelalderen. Men landskapet er i hovedsak som den gang, med de samme fjell å orientere seg etter, vide jordbruksbygder, trange dalsøkk og åpne fjellvidder. Vandringer skal formidle pilegrimsferdenes historiske og åndelige tradisjon, knyttet til rike naturoplevelser.

GODKJENTE LEDER

I årene etter 1997 har også leden gjennom Østerdalen, leden Skardøra - Trondheim, leden Grong - Stiklestad og leden Oslo - Hamar østlig rute, blitt tilrettelagt og godkjent av Riksantikvaren. I dag er sju fylker og 45 kommuner involvert i arbeidet med pilegrimsledene.

Leden Oslo – Trondheim (1997)

	KOMMUNE
	OSLO/AKERSHUS
1.	Oslo
2.	Bærum
	BUSKERUD
3.	Hole
4.	Ringerike
	OPPLAND
5.	Jevnaker
6.	Gran
7.	Vestre Toten
8.	Østre Toten
9.	Gjøvik
10.	Lillehammer
11.	Øyer
12.	Ringebu
13.	Sør-Fron
14.	Nord-Fron
15.	Sel
16.	Dovre
	HEDMARK
17.	Hamar
18.	Ringsaker
	SØR-TRØNDELAG
19.	Oppdal
20.	Rennebu
21.	Meldal
22.	Orkdal
23.	Skaun
24.	Melhus
25.	Trondheim

Leden Oslo – Hamar Østlig rute (2003)

	OSLO/AKERSHUS
	Oslo
26.	Skedsmo
27.	Sørum
28.	Ullensaker
29.	Eidsvoll
	HEDMARK
30.	Stange
	Hamar

Lede gjennom Østerdalen (2000)

	HEDMARK
31.	Trysil
32.	Rendalen
33.	Tynset
34.	Tolga
35.	Os
	SØR-TRØNDELAG
36.	Midtre Gauldal
	Melhus
	Trondheim

Leden Skardøra – Trondheim ”Romboleden” (1999)

	SØR-TRØNDELAG
37.	Tydal
38.	Selbu
39.	Malvik
	Trondheim

Leden Grong – Stiklestad (2002)

	NORD-TRØNDELAG
40.	Grong
41.	Snåsa
42.	Steinkjer
43.	Verdal

Leden svenskegrensa – Stiklestad (1997)

	NORD-TRØNDELAG
	Verdal

Leden Stiklestad – Trondheim (1997)

	NORD-TRØNDELAGE
	Verdal
44.	Levanger
45.	Stjørdal
	Malvik
	Trondheim

TILRETTELEGGING AV LEDER

Tilrettelegging av en pilegrimsled krever forarbeid. Det første trinn i prosessen er å registrere de gamle ferdselsårene og deretter gjøre et begrunnet valg for dagens trasé. Grunneierne langs leden må være innforstått med planene og myndighetene skal godkjenne dem før tilrettelegging og merking finner sted. Det anbefales å ta kontakt med grunneierne på et tidlig tidspunkt i prosessen.

Følgende retningslinjer legges til grunn for tilrettelegging av ny pilegrimsled:

Vandringen skal tilby en natur- og landskapsopplevelse, kombinert med et spesielt kulturelt innhold.

- Det er et formål å gi dagens vandrere et bilde av hvordan pilegrimene opplevde vandringen i middelalderen, i et landskap som i størst mulig grad tilsvarende det de selv opplever.
- Leden tilrettelegges først og fremst for turgåeren. Dersom det er naturlig, kan den også legges til rette for sykling. Gamle vegfar skal ikke opparbeides til sykkelstandard.
- Målet er å skape en sammenhengende led med utgangspunkt i veger som har tradisjon som pilegrimsveger. Men en må finne ny led når landskapet har gjennomgått endringer og/eller en mangler historisk belegg for valg av trasé.
- Der det er mulig, skal leden gå langs dokumenterte vegfar når disse lar seg bruke, men vegtraseen må ikke skade sårbare arter og naturtyper. Den må legges utenom sårbare, vernede og verneverdige deler av gammel trasé.
- Leden bindes sammen av natur- og kulturminner med religiøs tilknytning til middelalderen og minner knyttet til Olavstradisjonen.

Kvalitet

Det stilles krav til kvalitet. Kravene gjelder historisk dokumentasjon og ivaretagelse av natur- og kulturverdier, så vel som merking, utarbeidelse av kart, skilting og andre presentasjonsformer. Det er derfor lagt opp til en godkjenningsordning for alle planer om tilrettelegging av pilegrimsled.

Gamle veger og vegfar er sårbare, og tilretteleggingen for ferdsel skal skje med stor varsomhet, slik at de ikke mister sitt preg av opprinnelighet. Hensynet til naturen og kulturminnene må styre valg av rydderredskaper og transportmidler.

Fylkeskommunen godkjenner nye leder etter søknad fra kommunene.

GODKJENNINGSORDNINGEN

Forarbeidet

En led som godkjennes som en offentlig pilegrimsled på ha Nidaros som mål, og være tuftet på Olavstradisjonen.

En kommune som ønsker å tilrettelegge og merke en led, må kunne dokumentere pilegrimstradisjonen, og traseen gjennom kommunen må være del av et større prosjekt. Det forutsettes at etablering av led skjer i nært samarbeid med fylkesmann eller fylkeskommune. Kommunen må gjøre et forarbeid og deretter søke om godkjenning av traseen og kulturminnene langs den. Godkjenningsordningen er etablert som en sikkerhet for kommunene og autoriserer bruken av pilegrimssymbolet.

Godkjenningen skjer i to trinn:

- Først skal valget av hovedtrasé godkjennes, med de dokumenterte middelalderminner som knytter den sammen. Fylkeskommunen er godkjennende myndighet. Godkjenningen gir klarsignal om at kommunen kan gå videre med detaljplanlegging og planer for tiltak, som opparbeiding og merking.
- Når detaljplanene foreligger, skal de godkjennes av fylkeskommunens kulturminneforvaltning og fylkesmannens miljøvernavdeling før tiltak settes i gang.

Under innsamling av dokumentasjonsmaterialet, bør lokale kunnskapskilder, som historielag og lokalhistorikere, være benyttet så mye som mulig. Likeledes de arkeologiske museene og spesialister på middelalderhistorie for det aktuelle distriktet. Erfaring viser at også eldre folk som bor på gårdene inntil pilegrimsleden har kunnskap om eldre vegfar som ikke lenger er i bruk.

Det lønner seg å gjøre et grundig forarbeid. For det første forenkles godkjenningsprosedyren.

Godkjenning av hovedtraseen

Søknad om å få godkjent valg av trasé sendes fylkeskommunen. Fylkesleddet kontrollerer at kravene til søknadsmateriale er oppfylt, foretar en faglig vurdering.

- Godkjent søknad gir kommunen signal om at detaljert planlegging av tiltak – tilrettelegging og merking – kan iverksettes.

Krav til søknadsmateriale:

- Kart i målestokk 1:250 000 der traseen er avmerket med strek.
- Kulturminnene avmerket med nummer.
- Beskrivelse av hvert kulturminne og veilinjene med begrunnelse for valget. Det henvises til kilder. Når opplysninger er hentet fra publikasjoner, oppgis sidetallene hvor de er å finne.

Godkjenning av detaljplan og planlagte tiltak

Søknad sendes både fylkeskommunen og fylkesmannen.

- Fylkeskommunen vurderer om planlagte tiltak kan komme i konflikt med kulturminneloven.
- Fylkesmannen vurderer traseen og planlagte tiltak i forhold til naturverdier, kulturlandskap og friluftsmotivet i planen.

- De to instansene er godkjenningsmyndighet.
- Godkjent søknad gir klarsignal til kommunen for tiltak ute i marka; skilting og annen tilrettelegging.

Krav til søknadsmateriale:

- Kart i målestokk 1:5000.
- Trasé, innfallsporter og tilførselsveier avmerkes. Traseen avmerkes med signaturer som skiller mellom dokumentert opprinnelig led og ny led.
- Parkerings spørsmålet utredes.
- Kartfestet skiltplan.
- Beskrivelse av nødvendige tiltak, som rydding av vegetasjon og annen tilrettelegging.

Rutiner ved omlegging av trasè

Flere årsaker kan gjøre det nødvendig eller ønskelig å legge om allerede godkjente trasèer: Grunneier erfarer at ferdselen er til ulempe, eksempelvis ved at trafikken nær gårdsbebyggelse blir større og mer sjenerende enn han hadde forestilt seg. Eller ferdselen hindrer gårdsdriften (beiting). Endringer i arealbruk og driftsforhold gjør det vanskelig å opprettholde traseen. Grunneiere som tidligere har sagt nei til å ha leden over eiendommen, vil likevel gi tillatelse, og det lar seg gjøre å legge leden der man opprinnelig ønsket at den skulle gå. Nye vegframføringer eller trafikk løsninger krever omlegging. Om økonomisk ansvar, se avsnitt 2.8: Økonomi. Når slike situasjoner oppstår, må det finnes nye løsninger. Disse kan innebære at nye grunneiere blir involvert.

Rutiner ved omlegging

- Grunneier tar kontakt med kommunen.
- I første omgang søker kommune og grunneier i samarbeid å finne praktiske løsninger på grunneiers problemer slik leden ligger.
- Hvis dette er resultatløst, sier grunneier opp avtale skriftlig med ett års virkning. Kommunens ansvarlige tar initiativ til å finne en ny løsning.
- Ny løsning tegnes inn på kart i målestokk 1:5000. Løsningen må godkjennes på fylkesnivå.
- Det skrives avtale med eventuell ny grunneier.
- Oppsigelse av avtale og ny avtale (kopier) sendes ansvarlig i fylket.
- Ansvarlig i fylket sender melding om ny trasé og kartfesting av den til Riksantikvaren.
- Riksantikvaren samler endringer i egen mappe med tanke på revisjon i senere utgave av guideboken.

Kommunens ansvarlige sørger for at endringene følges opp i kommuneplanleggingen – se avsnitt: Pilegrimsleden i arealplanleggingen.

GRUNNEIERAVTALER

Dette avsnittet omtaler forholdet mellom kommune og grunneier og nødvendige forpliktende avtaler dem i mellom; avtaler om vegrett og rett til merking, skjøtsel og tilrettelegging.

I heftet Gamle veger og vegfar. Bruk – vern – vedlikehold gir et eget kapittel oversikt over en rekke lover og bestemmelser vi må ha kjennskap til: Kapittel 10: Gjeldende lover ved vern, vedlikehold og skjøtsel.

Håndboken gjør rede for gjeldende lover, regler og sedvanerett. Dersom det oppstår uenighet om fortolkninger eller andre forhold, vil dette måtte avklares ved domstolene.

Enkelte grunneiere har spurt om hvilket ansvar som påhviler dem dersom en vandrer blir påført skade av dyr på beite. Forholdet omtales i avsnittet om: Forholdet til grunneier.

Avtaler med grunneier

Traseen for pilegrimsleden går over både offentlig og privat grunn og berører mange grunneiere. Leden går på offentlig og privat veg, inntil eller gjennom gårdstun, over beitemarker og gjennom skogs- og fjellområder som både er privateid og som tilhører kommune eller stat. Selv om allemannsretten åpner for fri ferdsel i utmark, kan ikke tilrettelegging og merking av opparbeidet turveg skje uten samtykke fra grunneier. Slikt samtykke skal skje ved skriftlig avtale.

Det er utarbeidet to forslag til grunneieravtaler. Det ene gjelder vegrett, det andre rett til merking, skjøtsel og tilrettelegging.

Eksempler på begge – se del 4: Bilag.

Avtale om vegrett – servituttavtale

Avtalen inngås mellom grunneier og kommune og omhandler retten til å opparbeide turveg til bruk for allmennheten. Avtalen fastsetter vegens bredde, angir avtalens varighet, størrelsen på et eventuelt vederlag til grunneier og gir anvisning på løsning av eventuelle konflikter.

Avtale om rett til merking, skjøtsel og tilrettelegging

Avtalen inngås mellom grunneier og kommune og gjelder rett til oppsetting av skilt og merker, samt rett til skjøtsel og tilrettelegging av pilegrimsleden som turveg.

Avtalen kan sies opp av grunneier med ett års varsel. Eventuell oppsigelse kan medføre omlegging av leden.

Avtaler på dokumentpapir kan bestilles hos:

Riksantikvaren

Informasjonsavdelingen

Postboks 8196 Dep.

0034 Oslo

Tlf.: 22 94 04 00. Faks: 22 94 04 04

e-post: riksantikvaren@ra.no

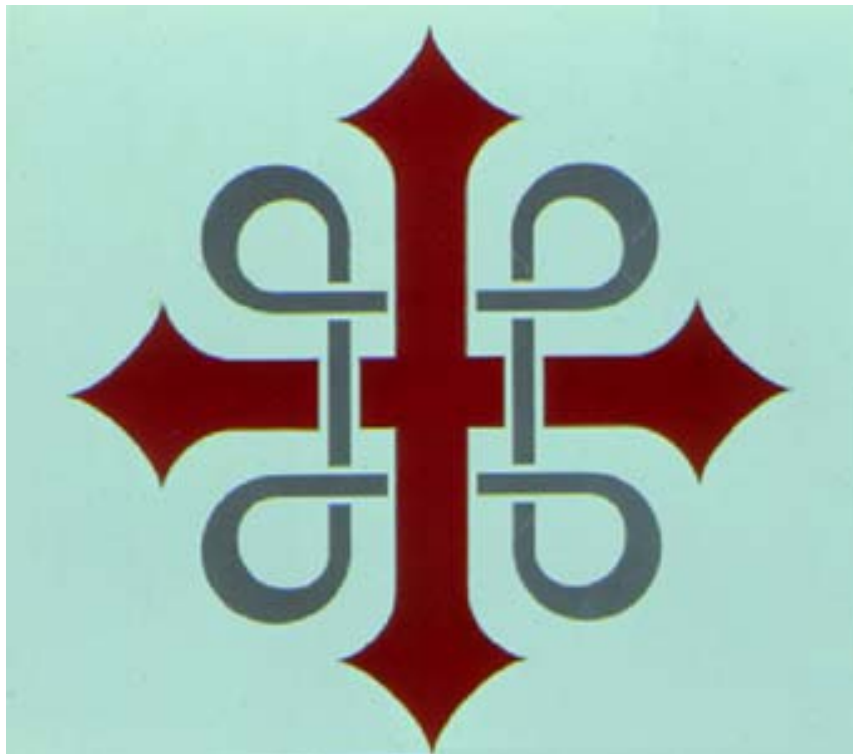
For grunneier er det viktig å bli informert så tidlig som mulig i planleggingsprosessen, slik at vedkommende ikke blir stilt overfor en ferdig beslutning, men får delta og blir tatt hensyn til. Skilting og merking skal ikke være til unødig ulempe for grunneier.

Skilting og merking langs veg

Også når det gjelder skilting langs veg, må eier eller ansvarlig myndighet godkjenne planene. Vi viser til redegjørelse i avsnitt: Merking langs pilegrimsleden.

PILEGRIMSSYMBOL

Pilegrimssymbolet kan bare brukes etter at tillatelse er innhentet. Symbolet er et kvalitetsstempel som garanterer at et prosjekt er blitt godkjent og fulgt opp av natur- og kulturminneforvaltningen. I dette avsnittet blir det redegjort for krav som stilles til en pilegrimsled for at den kan merkes med symbolet og hvilke severdigheter som skal kunne merkes.

Bruk av pilegrimssymbolet

Pilegrimssymbolet ble utarbeidet i forbindelse med den første pilegrimsleden som ble tilrettelagt og åpnet i 1997. Symbolet, som kombinerer severdighetssymbolet – valknuten – med Olavskorset, er designet av Johanna Figur Waddington. Det er mønsterbeskyttet og rettighetene forvaltes av Riksantikvaren.

Følgende gjelder for bruken av symbolet:

- Symbolet kan bare benyttes på pilegrimsleder som er godkjent av Fylkeskommunen
- Symbolet kan bare benyttes på leder som fører mot Nidaros.
- Symbolet kan bare benyttes på større sammenhengende leder. (Bruddstykker av traseen eller enkeltstående kulturminner godkjennes ikke).Fylkeskommunen vil kun behandle søknader hvor leden enten fører fram til Nidaros, eller til nærmeste fylkesgrense i retning Nidaros.
- Symbolet benyttes på leder som er tilrettelagt for ferdsel til fots. Symbolet kan bare benyttes til merking av traseer med dokumentert pilegrimstradisjon. (Ferdseil til Olavs skrin i middelalderen)

Symbolet brukes også på pilegrimseffekter for salg, som T-skjorter, pins og plakater, i første rekke produkter som er initiert av "Prosjekt Pilegrimsleden" og der distribusjon skjer gjennom

Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider i Trondheim. Adresse, se avsnitt 3.1: Produkter, produsenter og priser.

Pilegrimslogoen er et kvalitetsstempel. Selv om den er tillatt brukt for merking av leden gjennom en kommune, står det ikke kommunen fritt å bruke den på andre steder eller produkter som er tilvirket lokalt. Det må søkes spesielt om dette.

Natur- og kulturminnene

Det er først og fremst de natur- og kulturminner som er knyttet til pilegrimstradisjonen som skal merkes med den offisielle pilegrimslogoen. Minnene må ligge i umiddelbar nærhet til leden. Som en rettesnor for hvilke minner og spesielle steder som kan merkes med trestolpe og støpejernsmerke, gjelder følgende:

Minner fra middelalderen og Olavstradisjonen:

- Kulturminner fra middelalderen knyttet til pilegrimsvandring og religiøse opplevelser: Kirker, kirketufter, overnattingssteder, sælehus.
- Natur- og kulturminner knyttet til Olav den hellige; Olavskilder og andre minner.
- Hvilesteder, steder der landskapsrommet kan knyttes til fortiden og gi spesielle opplevelser.
- Steder som kan ha hatt betydning for orientering underveis og som understreker den landskapsmessige opplevelsen pilegrimene hadde.

Andre natur- og kulturminner som kan merkes:

- Karakteristiske natur- og landskapsformer i kommunen, herunder vegetasjon, dyreliv og geologi.
- Arkeologiske kulturminner, som gravhauger og steinsettinger, kullgroper, jernvinneanlegg og dyregraver.
- Kulturminner fra nyere tid (fra etter 1537 – det vil se etter reformasjonen). Disse kulturminnene eksisterte selvsagt ikke i middelalderen. I dag vil vi imidlertid gjerne gi vandreren informasjon også om disse, men en bør være selektiv. Fredete eller kulturhistorisk sett spesielle bygninger og anlegg er eksempler på kulturminner som kan trekkes inn.

MERKING LANGS LEDEN

Fra sentralt hold er det lagt opp til en stillferdig merking med en detaljering og materialbruk som holder høy kvalitet. Det er ikke anledning til å bruke andre former for merking og skilting enn de som er beskrevet i avsnittet om ”Merking av leden”. En forutsetning må likevel være at det skal være enkelt å finne fram langs leden, slik at man må kunne diskutere seg fram til gode løsninger der dette er påkrevd.

Skiltingen langs pilegrimsledene er tilpasset vandring i jordbrukslandskap, gjennom skog, over fjell og åpne strekninger, og gjennom byer og tettsteder. Merkingen skal gi pilegrimsleden et enhetlig preg og være gjenkjennelig langs hele leden. Derfor er det viktig at kommunene følger de retningslinjene som beskrives i dette avsnittet. Se også avsnitt Grunneieravtaler og Forholdet til grunneier.

Pilegrimsleden skal tilrettelegges uten overflødige anvisninger og skilt som tar for stor oppmerksomhet og forstyrrer muligheten for å rette tankene tilbake i tid. Langs leden vil enkle trestolper gi beskjed om retningen og gjøre vandreren oppmerksom på severdighetene.

I det etterfølgende blir det gjort rede for hvordan pilegrimsleden skal merkes og skiltes. De forskjellige produktene presenteres som eksempler i liten målestokk. Det er utarbeidet arbeidstegninger som det henvises til. Disse kan bestilles hos Riksantikvaren. Priser på produktene varierer med tilbud fra forskjellige produsenter. Oversikt over produsenter og priser finnes i avsnitt: Produkter, produsenter og priser.

Bestillingsadresse for arbeidstegninger:

Riksantikvaren

Informasjonsavdelingen

Postboks 8196 Dep., 0034 Oslo

Tlf.: 22 94 04 00. Faks: 22 94 04 04

e-post: riksantikvaren@ra.dep.no

Langs leden skal merkingen tjene to behov: Den skal vise vei når valget er usikkert, og den skal gjøre oppmerksom på steder av særlig interesse og som er omtalt i brosjyre eller guidebok.

Severdighetene refererer seg i første rekke til pilegrimstradisjonen. Andre er fra før-kristen tid eller fra tiden etter at pilegrimsvandringene opphørte. Se avsnitt 1.4: Pilegrimssymbolet.

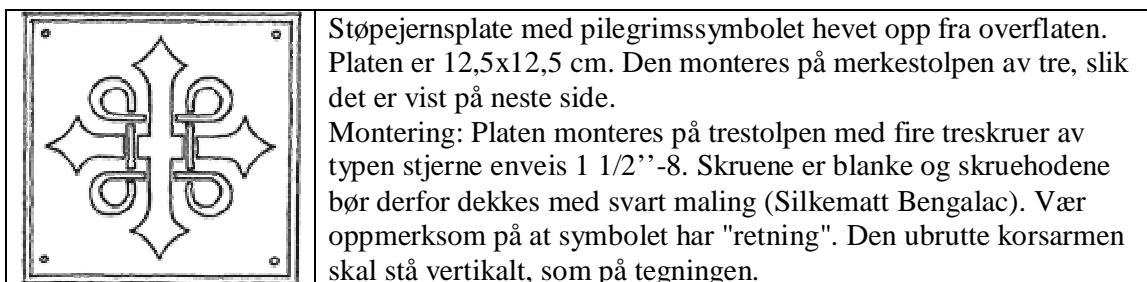
Som gjennomgående merking benyttes en stolpe av tre, kombinert med pilegrimssymbolet i støpejern og med utfrest tekst. Stolpen er enkel å produsere og sette opp.

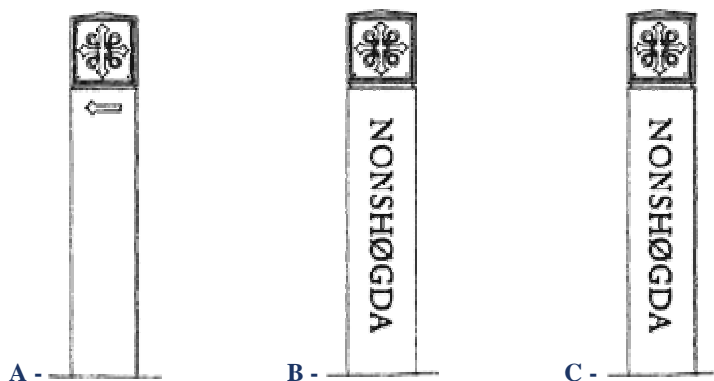
NB! Det har mange steder vist seg at merkingen ikke er god nok til å finne fram. Tettere merking bør da vurderes, samt enklere merkesystem på deler av leden.

Merkingen er lagt opp med tanke på sommervandring. Når det gjelder plassering – avstand fra veg – henvises til avsnitt: Skilting og merking langs veg.

Pilegrimssymbol i støpejern

Vær oppmerksom på at symbolet har "retning". Den ubrutte korsarmen skal stå vertikalt, som på tegningen.

Trestolpe

Som merking langs leden brukes en plate i støpejern. Pilegrimssymbolet er opphøyet i overflaten. Platen er kvadratisk, 12,5x12,5 cm, og forsynt med skruehull. Den festes på trestolpen eller på mur eller vegg.

- Symbolet på platen er mønsterbeskyttet av Riksantikvaren.
- Platen tillates bare brukt på pilegrimsleder som er godkjent av Riksantikvaren.
- Det vises til avsnitt 1.2: Godkjenningsordningen.
- Platen benyttes til å markere leden og de severdigheter som ligger langs den.

Montering: Platen monteres på trestolpen med fire treskruer av typen stjerne enveis 1 1/2''-8. Skruene er blanke og skruehodene bør derfor dekkes med svart maling (Silkematt Bengalac).

A - Stolpe med pilegrimsmerke og utfrest retningsanvisning.

Brukes for å fortelle at vi befinner oss på pilegrimsleden. Pilen viser veien videre.

B - Stolpe med pilegrimsmerke og utfrest tekst.

Brukes til å markere kulturminner og andre severdigheter.

C - Stolpe med pilegrimsmerke og med utfrest tekst og pil.

Brukes til å markere kulturminner og andre severdigheter når disse ligger til side for leden.

Tekst som markerer en severdighet kan eksempelvis være: Gravhaug, kullmile, Romundgard (gårdsnavn) eller lignende. Teksten bør korrespondere med opplysninger i vandreguiden.

Stolpene høvles.

Når stolpen forsynes med pil, skal denne peke i retning mot Nidaros. Tilleggsopplysninger, som årstall, kan freses inn på stolpens sideflater.

Mål: 15x10 cm tverrsnitt, 90 cm høy over bakken. Tverrsnitt 15x7,5 cm kan også godkjennes. Total høyde 170 cm (ned til frostfritt) i jordsmonn. Høyden under bakken justeres når stolpen eksempelvis møter fjell.

Materialer: Ubehandlet malmen furu med min. 75% kjerneved. Unngå dårlig virke og grønn trykkimpregnering.

Fundamentering: Det graves hull til frostfritt nivå (eller fjell) og stolpen steinsettes i hullet. Tverrgående låsing med armeringsjern eller trevirke kan forhindre at stolpen blir trukket opp.

Skrift: Skrifttype Garamond, bokstaver 5 cm høye på stolpens forside, 3 cm for eventuell tilleggstekst på siden. Bokstavene freses inn i trevirket og fylles med rød maling. Det kan være en fordel å male bokstavene før forsiden finhøvles. Dette gir bokstavene en skarp avgrensning. Detaljopplysninger om utførelse, bokstavtyper og fargevalg fremgår av arbeidstegningen.

Ved bestilling av arbeidstegning:
Oppgi: "Trestolpe nr. 1".
Garamond alfabet følger tegningen.

Plassering: Stolpen settes ned med breidsiden i ledens retning. Avstanden mellom stolpene vil variere med hvor tydelig leden er og oversikten i terrenget. Vi anbefaler å foreta en prøvemerking med pinner og deretter gå leden og vurdere virkningen. Erfaringsmessig kan det bli behov for supplering. Vegskiller krever særlig gjennomtenkt merking.

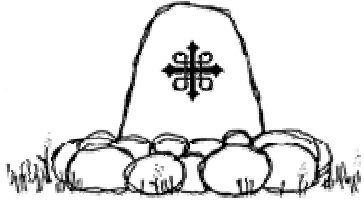
NB! Husk: ikke plassering nær automatisk fredete kulturminner, her må en huske på både sikringssone rundt kulturminnet, og at skiltingen ikke skal skjemme.

For å motvirke råteangrep kan stolpen forkulles under terreng, eventuelt kan det bores inn soppdrepende middel. Enkelte leverandører kan også påta seg å frese inn teksten, men dette må ellers utføres lokalt.

Trestikke

	<p>Som vegviser brukes trestolpen fortrinnsvis der leden endrer retning. Når strekningen mellom stolpene er lang, vil vandreren kanskje komme i tvil om han fremdeles befinner seg på pilgrimsleden eller har oversett en stolpe. Til å markere at du er på rett veg, anbefales det at det settes opp mindre trestikker, der symbolet er malt på eller brent inn. Det viser seg at det er god erfaring med hyppig bruk av trestikker særlig før og etter kryss og veiskiller.</p> <p>Mål: 7,5x5 cm tverrsnitt, 90 cm høyde over bakken. Total høyde: 160 cm. Materialer og montering: Som for trestolpen. Skrift: Ingen.</p> <p>Ved bestilling av arbeidstegning: Oppgi: "Trestikke nr. 2".</p>
---	---

Riksantikvaren låner ut sjablong for maling. Riksantikvaren vil også kunne fortelle hvor det er mulig å få lånt svijern – se avsnitt 3.1: Produkter, produsenter og priser.

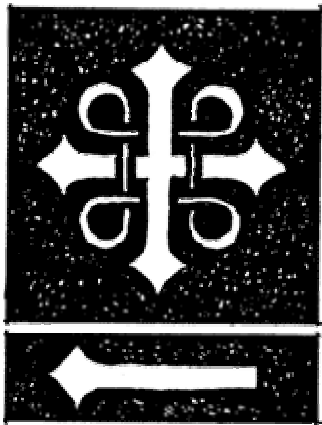
Varde av stein

I åpent lende og over fjellpartier er ikke trestolpen egnet til merking fordi den gjør seg for sterkt bemerket i terrenget. Her anbefales det å sette opp små "varder" og male pilegrimssymbolet med rødt på steinflaten. Eventuelt kan det males på steiner som allerede finnes langs stien. Eller man kan støtte opp skiferheller.

Husk at det er viktig at ikke eldre varder røres, "restaureres" eller males opp. Kan være automatisk fredete kulturminner.

På tegningen er det vist en løsning der merkesteinen er støttet opp med en krans av mindre steiner. Regelen må være minst mulig inngrep og mest mulig et naturlig utseende.

Riksantikvaren låner ut sjablong som kan brukes ved maling.

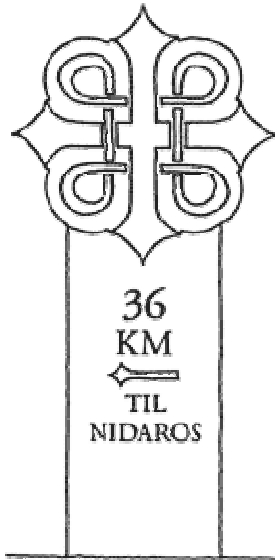

Emaljeskilt

Når leden går gjennom tettbebyggelse, er det ikke alltid hensiktsmessig å bruke trestolpen som vegviser. I steden brukes et emaljeskilt som monteres på husvegg. Skiltet er kvadratisk og har et underskilt med pil som brukes når det er nødvendig å vise retningen. Huseiere må kontaktes for godkjenning før skiltet monteres.

Mål: Kvadratisk skilt 18x18 cm. Underskilt med pil 18x5,5 cm.

Farge: Dyp rød bunn med symbol eller pil i brukket hvitt.

Milestein

Milesteinen er hugget i granitt med flammebehandlet overflate. Den er 130 cm høy over bakken. Pilegrimssymbolet er hevet 5 mm fra overflaten, mens skriften er tilsvarende senket.

I hver kommune kan det settes opp milesteiner langs pilegrimsleden. Milesteinen angir antall kilometer til Nidaros og er forsynt med pil som viser retningen.

Materiale: Granitt, gjerne fra lokal forekomst, flammebehandlet, med pilegrimssymbolet opphøyet 5 mm fra overflaten.

Mål: Rektangulært tverrsnitt 35x15 cm. Høyde 130 cm over bakken.

Skrift: Skrifttype Garamond. Bokstaver i full størrelse følger arbeidstegningen.

Ved bestilling av arbeidstegning:

Oppgi: "Milestein nr. 3". Det medfølger tegning i full målestokk av milesteinens øverste del.

Plassering: Naturlige "knutepunkter" langs leden.

Informasjonstavler

Det kan være ønskelig og hensiktsmessig å sette opp en større informasjonstavle ved innfallsporner til leden, rasteplasser, turistinformasjonssentre og lignende. Se forøvrig avsnitt Skilting og merking langs veg.

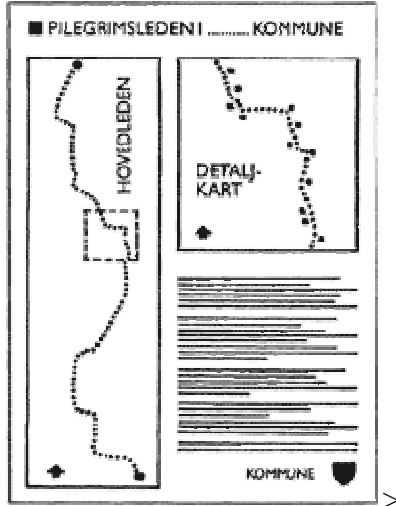
Under arbeidet med pilegrimsleden 1997 ble det forsøkt utviklet en egen informasjonstavle for leden. Forsøket falt ikke heldig ut, og det ble overlatt til den enkelte kommune å bruke lokale varianter. Arbeidet med å utvikle egne informasjonstavler vil ikke bli tatt opp igjen.

Informasjonsplakat

Det vil være naturlig å gi informasjon om pilegrimsleden i vedkommende kommune på kommunens egne informasjonstavler. Dette skjer enklest ved å sette opp en plastinnbakt

plakat. Der to kommuner går sammen om informasjonsbrosjyre, bør denne plakaten være ensartet i begge kommunene.

Vårt skisseforslag tar utgangspunkt i en standard plakatstørrelse 50x70 cm. Øverst forsynes plakaten med teksten:

Vi foreslår at det på plakaten venstre side presenteres et kart av hele leden. Den del av leden det gis informasjon om, presenteres i større målestokk ved siden av, med opplysninger om de natur- og kulturminner som ligger langs leden.

Utsnittet markeres på hovedkartet med egen tydelig markering for plassering av tavlen ("Her står du nå"). I tillegg kommer tekstforklaring.

Utformingen av informasjonsplakaten vil selvsagt måtte rette seg etter den form pilegrimsleden har gjennom kommunen. Den har ikke alltid et langstrakt forløp, slik det er på skissen. Det går imidlertid an å vri leden i forhold til nord-retningen, forutsatt at det er en tydelig nord-pil på kartet.

SKILTING OG MERKING LANGS VEG

(Statens vegvesen)

I dette avsnittet blir det gjort rede for hvordan man skal forholde seg til grunneiere og vegmyndigheter ved merking og skilting, på privat og offentlig veg. Her vises også eksempler på hvilke typer offentlige trafikkskilt som det kan være aktuelt å bruke, blant annet når det skal henvises til pilegrimsleden fra bilveg.

Planprosessen

Skilting og merking langs veg eller sti skal ikke foretas uten tillatelse fra vegmyndighet eller grunneier. Dette gjelder både for private skilt med pilegrimssymbol og for offentlige trafikkskilt.

For riks – og fylkesveger representerer Statens vegvesen, ved vegkontoret i området, vegmyndighetene, og i kommunene er det teknisk etat. For private veger kan det være

grunneier, vegforening eller andre former for lag som er vegmyndighet. Kommunen har vanligvis oversikt over hvem som bør kontaktes.

Bruk av offentlig trafikkskilt langs private veger krever tillatelse fra Statens vegvesen, i tillegg til tillatelse fra vegmyndighet for den private vegen.

Oppsetting av skilt på bygning, gjerder eller langs sti i utmark krever tillatelse fra vedkommende grunneier.

Spørsmål om skilting bør tas opp samtidig med at traseen fastlegges, og alltid i meget god tid før skilting skal gjennomføres.

Dersom offentlig trafikkskilt tillates brukt, vil Statens vegvesen kunne dekke kostnadene til oppsetting og vedlikehold av slike skilt langs reiksvog og i de fleste tilfeller også langs fylkesveg. For kommunale veger er det opp til den enkelte kommune å vurdere om søker selv må dekke noe av kostnadene.

Formell søknad om tillatelse til oppsetting av skilt må sendes alle de aktuelle vegmyndigheter, og alle grunneiere må kontaktes skriftlig eller muntlig.

Søknaden bør beskrive turen på en større strekning enn det søkes om. F. eks gjennom en hel kommune. For den aktuelle strekningen bør det vedlegges kart. For eksempel i målestokk 1:20 000 eller 1: 5000, eventuelt 1:10 000, som viser traseen og hvor skiltene er tenkt plassert.

Det bør presiseres hva søknaden gjelder:

- Plassering av privat skilt med pilegrimssymbolet på hus, eksisterende eller nye stolper eller andre steder.
- Oppsetting av private informasjonstavler.
- Bruk av offentlige trafikkskilt for å vise til pilegrimselden eller informasjon om leden.

Private skilt med pilegrimssymbolet

Den vanligste måten å merke leden på er trestolpen med støpejernsmerket. Denne metoden benyttes også når leden følger bilveger og gang- og sykkelveger utenfor bebygde områder.

Det må tas hensyn til trafiksikkerhet (påkjøring) og vedlikehold (snø og gress) ved plassering av trestolpen. Vanligvis bør stolpen stå minst 1 meter fra gang- og sykkelveg og 3 meter fra bilveg. Det er opp til hver enkelt vegmyndighet både å sette generelle krav til plassering og eventuelt vurdere plassering av hvert enkelt skilt.

I bebygde områder kan det være vanskelig å få plassert trestolpen tilfredsstillende. (Jfr. 1.5.3) Problemene blir større jo mer tettbygd området er. Langs fortau i bymessige strøk vil pelen oppfattes som et fremmedelement. Alternativt kan det være aktuelt med innfesting av merket i eksisterende støttemurer og gjerder eller på bygning med emaljeskiltet.

Offentlige trafikkskilt

Planlegging og godkjenning

Skiltingen for pilegrimsleden må sees i sammenheng med annen skilting i området. Vegmyndighetene vil ha oversikt og kunne gi veiledning om hvilke skilt som kan være aktuelle i det enkelte tilfellet.

Skilting langs veg

Følgende offentlige trafikkskilt kan være aktuelle i forbindelse med pilegrimsleden:

722.4 Vegviser for gangtrafikk

Skilt 722.4 Vegviser for gangtrafikk viser trasé for gangveg. Skiltet kan ha symbol for fotgjenger og navn på stedet vegen fører til eller navn på selve vegen. (Pilegrimsleden). Skiltet er blått med hvitt symbol og hvit skrift. Skiltet kan benyttes også om leden ikke følger en gangveg eller gang- og sykkelveg.

Skilt 722.4 Vegviser for gangtrafikk.

Blå pil med hvit kant. Skrift og figur er hvite

Dette skiltet kan benyttes for å vise til pilegrimsleden og for å vise føringen av pilegrimsleden i kryss, f.eks. der leden svinger eller tar av fra en hovedveg.

Skilt 722.3 Lokalvegviser.

Hvit pil med sort kant. "Pilegrimsleden" i sort.

Hvit P i blått felt

722.3 Lokalvegviser

Dette er skilt som viser biltrafikk fram til lokale mål som f.eks. parkeringsplass for tur langs pilegrimsleden. I så fall kan skiltet ha teksten "Pilegrimsleden" i kombinasjon med P-symboloet.

634 Serviceskilt "Informasjon"

Skiltet kan benyttes for å forvarsle biltrafikk om sted hvor det er plassert informasjonstavle med opplysninger om leden. Skiltet har da påskriften "Pilegrimsleden".

Andre skilt, symboler og merker

Det er i utgangspunktet ikke tillatt å benytte andre symboler på vegvisnings- og serviceskilt enn de som er beskrevet i Skiltforskriften gitt med hjemmel i Vegtrafikkloven. Inntil videre vil derfor Pilegrimssymbolet ikke bli tillatt brukt på offentlige trafikkskilt.

Vanligvis vil pilegrimsleden i seg selv heller ikke være en slik severdighet at det tilsier bruk av servicesymbolet for severdighet (valknuten). Det kan likevel være spesielle partier av leden som er av en slik karakter at severdighetssymbolet kan brukes.

Informasjon på rasteplasser o.l.

Det kan være aktuelt å gi informasjon om pilegrimsleden på rasteplasser langs riksvegen eller ved parkeringsplasser langs leden. På rasteplassene står det ofte også andre informasjonsskilt. Det er vegmyndighetene som i hvert enkelt tilfelle må vurdere hvilken type informasjon som kan gis på hver enkelt plass og eventuelt også sette krav til utformingen av tavlene, blant annet til oppsettingsutstyret.

På parkeringsplasser o.l. langs leden vil det ofte være lettere å få plassert egne tavler for pilegrimsleden.

Informasjonstavler kan forvarsles med serviceskilt 634 "Informasjon".

PILEGRIMSLEDEN I AREALPLANLEGGINGEN

Den ferdigstilte pilegrimsleden vil trolig bli direkte eller indirekte berørt i en rekke framtidige arealplaner. For å kunne forvalte pilegrimsleden på en god måte i forbindelse med arealplaner, bør rundskrivets anbefalinger følges av alle kommuner som har pilegrimsled. Ellers vises også til Riksantikvarens veileder *Kulturminner og kulturmiljøer, Plan- og bygningsloven* for gode råd om bruk av plan- og bygningsloven (pbl.) for å sikre kulturminner og kulturmiljøer.

Kommune og kommunedelsplaner

Kartfesting av leden i kommuneplanens kartdel er særlig viktig. I kommuneplaner skal pilegrimsleder som følger fredete vegfar, vises som båndlagt område etter særlov. For leder som ikke følger fredete vegfar, vil vi sterkt anbefale at pilegrimsleden blir vist som viktig ledd i kommunikasjonssystemet, jfr. plan- og bygningsloven § 20-4, ledd nr. 6, med egen betegnelse og eget symbol/strek på arealkartet. Leden må omtales i tekstdelen til planen og i retningslinjene.

Regulering – og bebyggelsesplaner

Der leden følger et vegfar som er eldre enn 1537 (førreformatorisk), skal den, så sant annet ikke er bestemt, reguleres til spesialområde bevaring i samsvar med pbl. § 25.6. Eventuelt kan leden reguleres i kombinasjon med annet formål dersom dette formålet ikke skader kulturminnet. Dersom vegfaret er fra nyere tid og har verneverdi av nasjonal eller regional verdi, må kulturminneforvaltningen stille krav om at vegen blir regulert til bevaring. Dersom ledens trasé ikke følger et fredet eller verneverdig vegfar, er det ikke nødvendig å regulere traseen til bevaring. Reguleringsformålet vil variere, men vi vil anbefale at kommunen i de tilfellene det er mulig, regulerer leden til friområde eller friluftsområde, jf. pbl. § 25.4.

I reguleringsplanen må det opplyses om at Pilegrimsleden går gjennom planområdet.

Dispensasjon fra kommune- og reguleringsplan

I de tilfellene en dispensasjonssøknad etter pbl. § 7 vil påvirke leden eller dens miljø direkte eller indirekte, skal søknaden oversendes kulturminneforvaltningen til uttalelse, jfr. rundskriv T 4/92, *Kulturminnevern og planlegging etter plan- og bygningsloven* kap. 4. Er leden regulert til bevaring med henvisning til kml. § 4, vil det også være nødvendig å behandle søknaden som en dispensasjonssøknad fra kulturminneloven, jf. kml. § 8 dersom tiltaket er i konflikt med den automatiske fredningen.

BRUK AV PILEGRIMSLEDEN

Pilegrimsledens spesielle karakter krever respekt og varsom ferdsel fra vandrers side. Men vandreren har også forventninger som bør imøtekommes hvis vi ønsker at leden skal bli brukt i framtiden. Bak tilretteleggingen av pilegrimsleden ligger et ønske om å formidle pilegrimsferdenes historiske og åndelige tradisjon til dagens vandrere, kombinert med natur- og kulturopplevelser. Brukerne vil ha forskjellige motiver for å ta beina fatt. Noen vandrer for å oppleve vakker natur og glede seg over kulturminnene underveis, andre legger vekt på pilegrimstradisjonen og det åndelige innholdet, mens atter andre ser på vandringen som en ren styrkeprøve.

Rettigheter og plikter

Lov om friluftsliv sikrer ferdselsretten. Friluftsloven skiller klart mellom ferdsel i "innmark" og "utmark". Ferdsele er i utgangspunktet fri i utmark, mens den er mer begrenset på innmark. Innmark er all dyrket jord; åker, eng, beplantninger, hager og lignende. Engslått, kulturbeite, skogplantefelt, hustomter og gårdsplasser knyttet til bygninger regnes også som innmark. Overnatting i utmark er tillatt, men å sette opp telt på innmark forutsetter eierens samtykke. Ved valg av leirplass skal det tas hensyn til bebodde hus og hytter. Etter friluftsloven er det ikke tillatt å telte nærmere hus eller hytte enn 150 meter uten tillatelse fra eier eller bruker. Deler av leden er tilrettelagt i områder som må betegnes som innmark. I forbindelse med tilrettelegging av pilegrimsleden gir mange grunneiere tillatelse til ferdsel over privat grunn. Det er viktig at vandreren har klart for seg at dette forplikter til å holde seg på den opparbeidede leden. Vandreren må ikke forstyrre beitende dyr, heller ikke fugler og vilt. Grunder som må åpnes skal også lukkes. Grunder, gjerder eller vegetasjon må ikke påføres skader. Båndtvangsreglene og forbudet mot bålbrekking gjelder også for brukere av pilegrimsleden. De skal heller ikke etterlate seg søppel.

Sykkel og hest

På henvendelser om pilegrimsleden egner seg for transport med sykkel eller hest, er svaret: Pilegrimsleden er først og fremst tilrettelagt for vandring. Hest og sykkel er velkomne på strekninger som går på bilveg. Stier og gamle vegfar er forbeholdt vandrere. Trafikk med hest og sykkel sliter på underlaget og virker i tillegg forstyrrende. Folk som spør bør bli gjort oppmerksom på dette og på at det er nesten umulig å ta seg fram på annen måte enn til fots, med tanke på alle hindere i form av klopper og gjerdeklyv i inn- og utmark. Brukere med sykkel eller hest må bruke veg utenom de områdene der leden går på sti.

FORHOLDET TIL GRUNNEIER

Dette avsnittet omtaler forholdet mellom grunneier og offentlige myndigheter. Om avtaler med grunneier, se avsnitt: Grunneieravtaler. Tilretteleggingen av pilegrimsleden forutsetter et nært samarbeid mellom grunneiere, offentlige myndigheter og organisasjoner og lag som

deltar i arbeidet. Erfaringene så langt viser at samarbeidet er godt. Det er viktig at grunneierne blir informert på et tidlig tidspunkt i planarbeidet. Når leden er tatt i bruk, kan det imidlertid oppstå konflikter mellom grunneier og bruker og mellom grunneier og kommune. Her omtales to mulige konfliktområder og hvordan kommunen skal forholde seg til dem.

Interessemotsetninger

Under planlegging og tilrettelegging av pilgrimsleden 1997 var det få uenigheter mellom planleggere og grunneiere. Vi kan imidlertid ikke se bort fra at konflikter kan oppstå etter at leden er tatt i bruk. Grunneier opplever kanskje ferdseien som en ulempe og finner situasjonen uholdbar, eller endret arealbruk og driftsforhold tilsier at leden må legges om. Dette kan medføre at leden ønskes lagt til eiendommer der grunneierne til nå ikke har vært involvert. Eiere som har problemer skal henvende seg til kommunen. Det første kommunen bør gjøre, er å forsøke å finne løsninger på det konkrete problemet i samarbeid med grunneier, slik at ulempene svekkes. Hvis dette ikke fører fram, slik at det blir tale om en omlegging av leden, gjelder regelen om oppsigelse i avtalen som er gjort mellom partene. Kommunen må deretter finne løsninger for en ny trasé, og gjøre avtale med eventuell ny grunneier. Rutiner for saksbehandling ved omlegging av led, se avsnitt 2.6: Omlegging av leden – rutiner. Til nå har ledene endret trase i enkelte tilfeller.

Husdyr på beite

På enkelte strekninger går pilgrimsleden over innmark med beitende dyr, og det vil kanskje være fare for sammenstøt med eksempelvis okser. Grunneier vil kunne komme i erstatningsansvar for skade som hans husdyr påfører de vandrende. Der det er fare for sammenstøt, bør alle forholdsregler tas for å hindre skade. Fysisk adskillelse, merking og lignende bør utføres før innmarken åpnes for vanlig ferdsel, også med tanke på hensynet til den potensielle skadelidende.

Følgende rettsregler omhandler forholdet:

Lov om ansvar for skade på bufe ved hund m.v. av 9. juli nr. 4 1026 (Bufeloven). Loven viser generelt til skadeerstatningsloven (objektivt ansvar) når det gjelder ansvar for skade.

Lov om skadeerstatning av 13. juni nr. 26 1069.

Etter denne loven er hovedregelen at eier eller innehaver av dyr, uansett skyld, fra sin side plikter å erstatte skade som dyret volder på person eller på klær eller andre vanlige bruksting mens noen har dem på seg, såkalt objektivt ansvar. Til tross for objektivt ansvar vil det bli lagt vekt på den skadelidtes oppførsel. Ved klanderverdig oppførsel fra den skadelidtes side vil erstatning kunne bli redusert eller falle helt bort.

Bestemmelser om erstatningsansvar i annen særlovgivning går foran denne bestemmelsen. Eksempel på slik lovgivning er reindriften og friluftsløven.

Lov om friluftsliv av 28. juni 1957 I henhold til friluftsløvens § 9 (om rasting og telting) heter det at telting og ferdsel må skje på eget ansvar for skade som dyr kan påføre personer, telt og andre eiendeler. Denne bestemmelsen kan i noen grad svekke den skadelidtes krav om erstatning.

SKJØTSEL, DRIFT OG VEDLIKEHOLD

Kommunen har vedlikeholdsansvaret, i samarbeid med fylkesnivå – fylkesmannen eller fylkeskommunens kulturminneforvaltning

Det er nødvendig at alle kommunene langs pilegrimsleden innarbeider rutiner for skjøtsel og vedlikehold. Hvis en kommune taper interessen eller ikke makter oppgaven, blir det et brudd som får følger for leden som helhet. Det har vist seg å være en utfordring for en del kommuner å motvirke gjengroing av ledene.

Når skjøtsel og vedlikehold skal utføres, gjelder den samme regelen som da pilegrimsleden ble anlagt – varsomhet. Det vises til kapittel 7 i Gamle veger og vegfar. Bruk – vern – vedlikehold og til avsnitt: Retningslinjer for skjøtsel.

Rutiner

Det forutsettes at kommunen har forankret pilegrimsleden i en etat med en ansvarlig kontaktperson. En oppgave for kontaktpersonen er å sørge for å gjennomføre et vedlikeholdsprogram etter vedtatte rutiner, som blant annet:

- Hver vår bør leden inspiseres, i det minste på strekninger som krever årlig vedlikehold. Skjøtselsbehovet vurderes.
- Informasjonsplakater og oppslagstavler sjekkes.
- Stolper og merker bestilles så tidlig som mulig.
- Nødvendige utbedringsarbeider, rydding og annen tilrettelegging utføres før sesongstart.
- Om nødvendig, ryddes leden også lenger ut i sesongen.

Skjøtseloppgaver

Behovet varierer med terrenget leden går gjennom. Her omtales de vanligste årsakene til at det er nødvendig med jevnlig skjøtsel og vedlikehold og hvordan kommunen skal forholde seg.

Traseen gror igjen

Leden gror lett igjen hvis ferdselen ikke er stor nok til å holde vegetasjonen nede. Problemet oppstår hvert år og krever kontinuerlig tilsyn. Ved å stimulere til økt ferdsel – "reklamere" for pilegrimsvandringen – kan kommunen bidra til å minske vedlikeholdet.

- Kommunen har ansvar for å vurdere skjøtselsbehovet og sørge for at tiltakene blir utført.
- Vegetasjonen på de aktuelle strekningene bør ryddes hver vår før sesongen og etter behov en til to ganger i løpet av sommeren.

Traseen ødelegges

Uvettig bruk av leden eller uhell kan føre til åpenbare skader og slitasje; terrengsykkel, hest, flomskader og liknende. Kulturminner, som gravhauger eller steinsettinger, kan bli utsatt for hærverk.

- Kommunen utbedrer skader på trasé.
- Hærverk på kulturminner meldes til fylkeskommunens kulturminneforvaltning før det eventuelt settes i gang utbedringstiltak/restaurering.

Innretninger langs leden

Med innretninger menes de mange broer, klopper, klatrestiger, kavlebruer og gjerder som er bygget for å føre leden fram. Konstruksjonene vil bli utsatt for naturlig slitasje, de kan bli ødelagt av flom, snø, vær og vind, og de kan bli utsatt for hærverk. Her står en overfor

langsiktig vedlikeholdskontroll med utbedring eller restaurering, samtidig som akutte situasjoner kan gjøre det nødvendig med raske tiltak.

- Kommunen sørger for fornying eller reparasjon.

Merkemateriell

På lengre sikt blir trestolpene og stikkene slitt ned av vær og vind. På kort sikt kan de bli utsatt for hærverk, brutt ned av brøytebil eller på andre måter skadet. Selv om det er tatt forholdsregler, kan vi oppleve at støpejernsmerkene på trestolpene blir fjernet.

- Sentral myndighet har ansvar for produksjon og distribusjon av merkemateriell – se avsnitt 3.3.1: Produkter, produsenter og priser.
- Kommunen sørger for å reparere og fornye.

Grunneieravtalene

Kommunen må innarbeide rutiner for fornyelse av inngåtte avtaler ved periodens utløp.

Driftsplan

Kommunen bør utarbeide en driftsplan for pilegrimsleden, med kortsiktige og langsiktige tiltak, som underlag for beregning av årlige kostnader og utvikling av rutiner.

- Det avsettes midler og mannskap til skjøtsel i budsjettet hvert år.
- Driftsplanen, sett i sammenheng med årets inspeksjon, danner grunnlaget for kommunens søknad om tilskudd.
- Driftsplanen kan kreve en større avsetning, eksempelvis hvert 5. år.

RETNINGSLINJER FOR SKJØTSEL

Det beste vern for stier og vegfar er at de blir brukt, slik at de ikke gror igjen. Likevel vil det være nødvendig med jevnlig vedlikehold som sikrer at vegetasjonen ikke tar overhånd og at vegfarene ikke blir skadet av store nedbørsmengder og snøsmelting. I dette avsnittet tar vi for oss de viktigste tommelfingerreglene for skjøtsel av selve vegfarene og av kulturminnene som ligger langs leden.

Prinsipper

Som en hovedregel for tilrettelegging og skjøtsel gjelder at det bør gjøres minst mulig inngrep i et eldre vegfar ut over å legge til rette for vandring. Det er viktig at vegfarene beholder sin karakter av å ha blitt til gjennom mange generasjoners vandring. Dagens vandrere skal ha følelsen av å fortsette denne tradisjonen.

Skjøtsel av veg og sti

Lange strekninger av pilegrimsleden ble ryddet for trær og kratt under tilretteleggingen. Generelt anbefales ikke å bruke sprøytemidler over større arealer. Ved kapping av stammer og grener kan det imidlertid være hensiktsmessig å punktsprøyte, det vil si at stubbene som står igjen smøres med eksempelvis Round-up, et glysofat som brytes ned biologisk. Pass på at det ikke står igjen "snublestubber" der folk går. Når større trær felles, ser det penest ut når stubben som står igjen stikker minst mulig opp over terrenget. Da blir det også enklere å holde stien ved like senere.

Hogstavfallet bør ikke bli liggende, men fraktes ut. Gamle vegfar er sårbare, og dersom det er nødvendig å bruke maskiner, bør utkjøringen skje om høsten etter at telen er kommet i jorden, eller etter at snøen har lagt seg. Unngå kjøring i vårløsningen og like etter regnvær. Lasten må ikke være tung, og en må velge små kjøretøy som ikke lager dype og brede spor.

Der leden går gjennom åker, eng og beiteområder, vil det lett bli oppslag av gress og ville blomster. Her er ryddesag (evt ljà) det redskap som egner seg best, og det kan bli nødvendig å gå over leden i hvert fall to ganger i løpet av sommersesongen. Det er viktig å passe på at stolpene ikke "gror ned" i høyt gress.

Steinbruer og steingjerder

Steinhvelvsbruer har godt av å bli kjørt på, da holder steinene seg på plass og vegetasjonene som fester seg mellom steinene får ikke samme negative påvirkning som når brua står ubrukt. Vegetasjon som vokser fram i fugene mellom steinene på bruer, forstøtningsmurer og gjerder kan ha sprengvirkning etter hvert som røttene får godt feste. Slik vegetasjon må fjernes, og det er enklest å ta den før rotsystemet har fått utvikle seg. Bruer og klopper som er bygget av heller, må en være varsom med å belaste med tunge kjøretøy.

Avrenning ved nedbør

Mange gamle veger har stikkrenner av stein. Disse må holdes åpne for å sikre avrenning av overflatevann ved nedbør, slik at veien ikke raser ut. Det samme gjelder eventuelle grøfter. Der det er anlagt ny sti eller veg, kan det etter noen tid vise seg at det blir nødvendig å grøfte eller lage ny stikkrenne. Gamle stikkrenner tåler oftest ikke å bli belastet med kjøring av tunge maskiner.

Skjøtsel av kulturminner

Formålet med skjøtsel av kulturminnene er primært å sikre, bevare og vedlikeholde kulturminnet, i tillegg til å synliggjøre det for publikum. Langs leden ligger mange arkeologiske kulturminner, som gravhauger, kasterøyser, hustuffer, kullmiler og jernvinneanlegg. Trær og busker kan skade kulturminnet med sitt rotsystem, og ofte er kulturminnet så overgrodd at det er nødvendig med en opprydding for å kunne eksponere det. Dersom det er ønskelig at det skal stå igjen trær, bør man velge de som står mellom kulturminnene. Skadelig vegetasjon bør fjernes, men man skal være forsiktig med å rive opp eller fjerne røtter som har vokst inn i steinmurer.

Når det gjelder nyere tids kulturminner som hustuffer eller forlatt bebyggelse er det gjerne plantet pryd – og bærbusker. Disse er en del av anlegget og bør beskjæres og kanskje også gjødsles for at det fortsatt kan være til glede.

Bruk av kjemikalier som kan ødelegge organisk materiale, metall eller annet arkeologisk materiale må ikke benyttes i områder hvor det finnes automatisk fredete kulturminner.

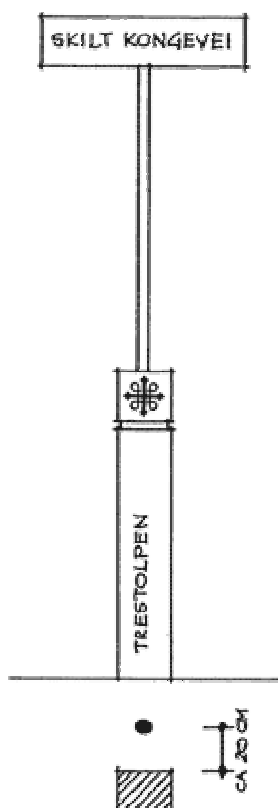
For kulturminner av denne kategori og området rundt dem gjelder de samme regler som for skjøtsel av veg og sti: Unngå bruk av tunge maskiner og bortkjøring når bakken er bløt. Brenning av hogstavfall skal skje utenfor kulturminneområdet.

Når det gjelder skjøtsel av arkeologiske kulturminner, skal det skje i samarbeid med og etter retningslinjer fra kulturminneforvaltningen i fylkeskommunen. Her har vi i korte trekk beskrevet de viktigste reglene for skjøtsel. Emnet er utførlig behandlet i flere løysblader i

Riksantikvarens serie Informasjon om kulturminner. Løssbladene kan bestilles hos Riksantikvaren.

For skjøtsel av kulturminner og gamle vegfar viser vi også til boken Kulturminner i skog av Harald Jacobsen og Jørn R. Follum, samt Gamle veger og vegfar. Bruk – vern – vedlikehold (DN-håndbok 5).

(Se avsnitt: Litteratur).

NÅR FLERE VIL MERKE SAMME VEGFAR

Noen ganger følger pilegrimsleden vegfar som også andre ønsker å merke for sitt formål. Hvordan kan vi løse slike situasjoner? Under arbeidet med pilegrimsledene har dette vært en problemstilling enkelte steder. Løsningene kan være til hjelp for andre i liknende tilfeller.

Løsninger

Tre eksempler med forskjellige løsninger: På veg mot Hjerkinns fjellstue faller leden sammen med en natur- og kultursti som kommunen ønsket å tilrettelegge. Her er det merket for pilegrimsleden. Nordover fra Dovre til Fokstua og fra Hjerkinns over fjellet følger pilegrimsleden Kongevegen, som allerede var merket da pilegrimsleden var under planlegging. Her er det delvis dobbeltmerket, delvis følger pilegrimsleden merkingen for Kongevegen. Etter at pilegrimsleden over Krokskogen i Bærum og Hole kommuner var ferdig merket, kom det en henvendelse fra vegvesenet, som ønsket å merke Kongevegen langs den samme traseen. Hvordan kunne dette kombineres? Ingen av partene var særlig interesserte i å bidra til en skiltskog i naturen. Her stod vi i tillegg overfor et spesielt problem; Kongevegens symbol består av en karet med en kongekrone over. Det er en ufravikelig regel at symboler

med kongekrone er overordnet andre symboler og derfor skal plasseres over dem. Felles merking på våre stolper kunne derfor ikke komme på tale.

Natur og kulturstier knytter seg til pilegrimsleden

En annen henvendelse gjelder merking av natur- og kultursti som knytter seg til pilegrimsleden. Spørsmålet gjaldt om det var tillatt å bruke trestolper tilsvarende de som står langs leden, med samme type merking, men et annet symbol. Det er klart at selve pilegrimssymbolet er mønsterbeskyttet, men ikke løsningen med trestolper. På mange måter kan det også være bra at det ikke dukker opp for mange typer merking og skilting i et naturområde. Svaret ble at man gjerne måtte "kopiere" pilegrimsledens trestolper, bare anvisningen ikke er til å misforstå.

ØKONOMI

Tilretteleggingen av pilegrimsleden 1997 var et nasjonalt prosjekt, igangsatt av Miljøverndepartementet. I løpet av prosjektperioden ble det bevilget betydelige statlige tilskudd til planlegging, tilrettelegging og merking, i tillegg til kommunenes egne bidrag. Ledene som er godkjent i ettertid har først og fremst vært finansiert lokalt. .

Finansiering, planlegging og tilrettelegging av ny led

"Prosjekt Pilegrimsleden" er avsluttet, og det blir ikke aktuelt å tilrettelegge tilsvarende leder som nasjonale prosjekt.. Det vil si at det for tiden ikke er avsatt midler til formålet, verken i Direktoratet for naturforvaltning eller hos Riksantikvaren Prosjektet har imidlertid bidratt med veiledningsmateriale som vil være til hjelp ved planlegging og gjennomføring av nye prosjekter.

Kommuner som ønsker å tilrettelegge pilegrimsled, må selv ta initiativ til dette. Det anbefales å ta kontakt med fylkesmannen og fylkeskommunens kulturminneforvaltning på et meget tidlig stadium i prosessen. Disse vil være orientert med hensyn til mulige støtteordninger. Undersøk også om det kan være aktuelt at grunneier søker kommunenes ordning for tilskudd til spesielle miljøtiltak i jordbruket (SMIL). Kommunene må regne med å bidra selv til gjennomføringen. Erfaringsmessig vil planlegging og tilrettelegging av en pilegrimsled strekke seg over flere år.

Finansiering avskjøtsel og vedlikehold

For en pilegrimsled som er ferdig tilrettelagt og merket, vil behovet for skjøtsel melde seg raskt. Behovet vil variere fra kommune til kommune, med antall kilometer led og terrenget leden går gjennom; gress eller skogbunn, bygdeveg eller sti. Hver kommune må ta ansvar for den praktiske gjennomføring av skjøtselen for sin strekning av pilegrimsleden og må også regne med å dekke hovedtyngden av utgiftene. Også her er SMIL-midler en aktuell mulighet. Det må klarlegges hvilken etat som skal ha ansvar for oppfølgingen og arbeides for å sikre egne midler til den daglige driften. Mange kommuner gjennomfører vedlikehold og skjøtsel i samarbeid med lag og foreninger. På denne måten involveres folk lokalt, samtidig som kostnadene holdes lave.

Vegutbygging, nye trafikk-løsninger eller endret arealbruk kan få konsekvenser for pilegrimsleden, slik at det blir nødvendig med en omlegging. I slike tilfeller skal en være klar over at det er ansvarlig sektormyndighet som skal bekoste omleggingen. Eksempler kan være NSB og Statens vegvesen.

PRODUKTER, PRISER OG PRODUSENTER

Produsent:

Ulefos Jernværk KS 3745 ULEFOSS

Tlf. 35 94 96 00. Faks 35 94 55 09

Kontaktperson: Finn Arntzen

Pris:

Støpejernsmerke 12,5x12,5 cm: kr. 75,- + moms.

Leveres med fire skruehull, men uten skruer. I prisen er frakten inkludert.

Merkene støpes i sand for å få en "håndlaget" overflate. Jernverket produserer merkene innimellom annen produksjon, 100 – 200 ad gangen. Det anbefales å bestille i god tid.

Emaljeskilt

Produsent:

Paviljongen Emaljeskilt

Sten Fredriksen

Postboks 200, 1341 BEKKESTUA

Tlf. 67 58 13 00. Faks 67 58 13 86

Pris:

Prisen avhenger av antall skilt som skal produseres. Bestilling av et enkelt eller noen få skilt vil falle meget dyrt. Leveres med skruer. Prisene her er 1997-pris for en leveranse på 100 skilt. Kvadratisk skilt 18x18 cm, hvitt symbol på rød bunn: kr. 397,- + moms. Underskilt 18x5,5 cm med pil: kr. 298 + moms.

Trestolpe og trestikke

Det har vært mange produsenter inne i bildet, og vi har valgt ut noen leverandører som har justert tilbudene til 1998-nivå. Som en vil se, varierer prisene.

Treskilt Trekunst

Viggo Midtbø

2372 BRØTTUM

Tlf./faks: 62 36 30 90

Trestolpe: kr. 132,- + moms.

Trestikke: kr. 38,- + moms.

Fresing av bokstaver: kr. 19,- + moms. pr. bokstav.

Bygningshistorisk

Park Steinar Moldal 2662 DOVRE

Mobiltelefon Steinar Moldal: 94 37 45 22

Trestolpe (150x50 mm): kr. 145,- + moms.

Trestikke : kr. 75,- + moms. Fresing og maling av pil: kr. 25,- + moms. Pr. bokstav: 40,- + moms.

Kommunene bak pilegrimsleden i Østerdalen har som leverandør
KARK-prosjektet 4282 STORSJØEN Tlf. 62 46 92 95

Trestolpe: kr. 70,- + moms. Trestikke: kr. 50,- + moms. Teksting kommer i tillegg.

Svijern og sjablong

Det er til i dag produsert svijern i to kommuner:

Dovre kommune. Svijernet administreres av Bygningshistorisk Park. Jernet kan leies ut mot betaling, men det kan komme krav om at de selv ønsker å utføre arbeidet, eventuelt på stedet.

Malvik kommune. Svijernet lånes ut gratis. Henvendelser kan skje til kontaktpersonene i kommunen. Sjablong til maling av symbol på trestikke utlånes fra Riksantikvaren.

PILEGRIMSEFFEKTER

Kommunene har anledning til å selge de pilegrimseffektene (souvenirer) som produseres og forhandles ved Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider (NDR). Det er utarbeidet en bestillingsliste hvor det fremgår hvilke rabatter som gis på de forskjellige produktene. Eksempel på bestillingsliste (1997) finnes i del 4.

Til nå er følgende produkter i salg:

- T-skjorte; rød med sort symbol og sort med rødt symbol
- Plakat som viser pilegrimsleden 1997
- Pins med pilegrimssymbolet
- Pilegrimsnål med symbolet i sølv og emalje
- Tre videoer på norsk og engelsk
- DN - håndbok Gamle veger og vegfar. Bruk – vern – vedlikehold.
- Natur, kultur og tro i middelalderen.
-

Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider
Bispegt. 5 7013 TRONDHEIM
Tlf. 73 89 08 00. Faks: 73 89 08 08

LITTERATUR

I denne litteraturoversikten er det tatt med bøker som handler om pilegrimsvandring, om Olav den hellige og om Nidaros.

Bakken, Arne: *Nidarosdomen – en pilegrimsvandring*. Oslo, 1997.

– *Pilegrimsvandring – før og nå. På vei mot Nidaros*. Trondheim, 1994.

Blom, Grethe Authén: *Nidaros som pilegrimsby – et utslag av den alleuropeiske pilegrimskulturen*. Trondheim, 1997.

Bø, Olav: *Heilag-Olav i norsk folketradisjon*. Oslo, 1955.

Christophersen, Axel: *Trondheim – en by i middelalderen*. Trondheim 1987.

Danbolt, Gunnar: *Nidarosdomen*. Oslo, 1997.

Direktoratet for naturforvaltning: *Gamle veger og vegfar. Bruk – vern – vedlikehold*. DN-håndbok nr. 5, 1994.

- Hansen, Knut Ingar: *Pilegrimsgang til Nidaros*. Oslo 1997.
- Henriksen, Vera: *Pilegrimsferd*. Oslo, 1977.
- *Hellig Olav*. Oslo 1985.
  - Jacobsen, Harald og Follum, Jørn: *Kulturminner og skogbruk*. Skogbrukets kursinstitutt 1997
- Kollandsrud, Mari: Pilegrimens vandring til Nidaros. Trysil - Nord-Østerdalen – Trondheim. En veiviser til vandringen. Trysil, Rendalen, Tynset, Tolga og Os kommuner 2000
- Langslet, Lars Roar: *Olav den Hellige*. Oslo, 1995.
- Luthen, Eivind: *I pilegrimenes fotspor til Nidaros*. Oslo, 1991.
- *På pilegrimsferd*. Pilegrimsforlaget, 1995.
- Nygård, Mette: – og vegjine falle så vide –. *Om gamle og nye pilegrimsmål*. Oslo 1996.
- Passio Olavi. Lidings saga og undergjerningane åt den heilage Olav*. Oversettelse ved Eiliv Skard. Oslo, 1930.
- Raju, Alison: *Pilegrim Road to Nidaros. St. Olav's Way: Oslo to Trondheim*. 2002
- Riksantikvaren og Direktoratet for naturforvaltning: *Natur, kultur og tro i middelalderen*. Oslo, 1996.
- Riksantikvarens informasjon om kulturminner. Løysblader om skjøtsel:
- 7.2. Informasjon til grunneiere
    - 7.3.1 Skjøtsel: Vernestrategi og velferdsgode
    - 7.3.2 Skjøtelsplaner og skjøtelsavtaler
    - 7.3.3 Skjøtsel: Sikring av automatisk fredete kulturminner
    - 7.3.4 Skjøtsel: Restaurering
    - 7.3.5 Skjøtsel: Vegetasjon
    - 7.3.6 Skjøtsel: Tilrettelegging og formidling
- Sandnes, Jørn og Ola Stemshaug: *Norsk stadnamnleksikon*. Oslo, 1976.
- Steen, Sverre: *Folk og fest. Reiseliv i norsk sagatid og middelalder*. Oslo, 1977.
- Sturluson, Snorre: *Norges kongesagaer*.
- Undset, Sigrid: *Kristin Lavransdatter*. Oslo, 1920.
- Weber, Birthe: "I pilegrimenes spor". I: *Spor* nr. 1 - 1988.
- Brosjyrer utarbeidet av kommunene: (ajourføres fra Statusrapporten)
- Pilegrimsleden fra Oslo til Nidaros. Første etappe fra middelalderbyen Oslo til Bærum*. Byantikvaren i Oslo, 1997.
- Pilegrimsleden. Bærum*. Bærum kommune, 1997.
- Pilegrimsleden. Hole kommune*. Hole kommune, 1995.
- Pilegrimsleden. Ringerike kommune*. Ringerike kommune, 1996.
- Pilegrimsleden gjennom Gran kommune*. Gran kommune, 1997.

Pilegrimsleden over Toten. Vestre og Østre Toten kommuner, 1997.

Pilegrimsleden gjennom Lillehammer. Fra Oslo til Nidaros.

Lillehammer kommune, 1997.

Pilegrimsleden gjennom Øyer og Tretten. Øyer kommune, 1997.

Pilegrim gjennom Dovre. Kulturhistorisk vandrebok. Dovre kommune, 1997.

Pilegrimsleia. Oppdal kommune. Oppdal kommune, 1997.

På pilgrimsvandring i Meldal og Orkdal.

Meldal og Orkdal kommuner, 1997.

Far etter ferdene. Pilegrimsleden gjennom Skaun og Melhus.

Skaun og Melhus kommuner, 1997.

Pilegrimsleden inn mot Trondheim. Trondheim kommune, 1997.

Pilegrimsleden. Malvik kommune. Malvik kommune, 1997.

Pilegrimsleden. Stjørdal kommune. Stjørdal kommune, 1997.

Pilegrimsleia. Verdal kommune. Verdal kommune, 1997.

Pilegrimsleia Megard–Stiklestad.

Snåsa, Steinkjer og Verdal kommuner, 1997.

Kart utgitt av Oppland, Sør-Trøndelag og Nord-Trøndelag fylker i 1997: AJOURFØRES

Pilegrimsleden gjennom Oppland. Oppland fylkeskommune.

Pilegrimsleden gjennom Sør-Trøndelag. Sør-Trøndelag fylkeskommune.

Pilegrimsleden gjennom Nord-Trøndelag. Fylkesmannen i Nord-Trøndelag.

Kontaktpersoner for godkjente pilegrimsleder i Norge, mai 2005

	Kommune	Kontaktperson	Adresse	E-post	Tlf
1.	Bærum	Ada Synnes Scheffler, fagansvarlig for kulturvern, Natur-og idrettsforvaltningen	Bærum kommune, Natur-og idrettsforvaltningen, 1304 Sandvika	alsy@baerum.kommune.no	67 50 43 89
2.	Dovre	Berit Fiksdahl, konsulent plan- og næringsavdelinga	Dovre kommune, 2662 Dovre	berit.fiksdahl@dovre.kommune.no	61 24 21 12
3.	Eidsvoll	Espen Skjærbakken, leder museum og kulturvern	Eidsvoll kommune, Rådhusgata 1, 2080 Eidsvoll	espen.skjarbakken@eidsvoll.kommune.no	66 10 71 11
4.	Gjøvik	Halvor Bjaaland, seksjonsleder, Idrett, skog og friluftsseksjonen	Gjøvik kommune, Serviceboks, 2810 Gjøvik	halvor.bjaaland@gjovik.kommune.no	61 18 96 19
5.	Gran	Grete Gausemel, kultur-og miljøvernkonsulent, Kulturkontoret for Lunner	Gran kommune, Rådhusvn. 39, 2770	grete.gausemel@gran.kommune.no	61 33 84 00

		og Gran	Jaren		
6.	Grong		Grong kommune, Postboks 162, 7871 Grong	postmottak@grong.kommune.no	74 31 21 00
7.	Hamar	Eva Sætersdal Remøe, Kulturkonsulent, Kulturavdeling	Hamar kommune, Hamar Rådhus, Kulturavd., Postboks 4063, 2306 Hamar	eva.satersdal.remoe@hamar.kommune.no	62 51 05 30
8.	Hole	Siri Gythfeldt, kulturleder	Hole kommune, Viksv 30, 3530 Røyse	kulturskolen@hole.kommune.no	32 15 83 29
9.	Jevnaker	Unn Beate Nilsen, kulturkonsulent, Kultur og informasjon	Jevnaker kommune, Postboks 70, 3520 Jevnaker	ubn@jevnaker.kommune.no	61 31 57 54
10.	Levanger	Arild E. Pettersen, 1.konsulent /Kultur	Levanger kommune, Postboks 130, 7601 Levanger	arild.pettersen@levanger.kommune.no	74 15 25 27/ 99 36 56 20
11.	Lillehammer	Ingrid Bøhle, rådgiver Kultur og fritid	Lillehammer kommune, Serviceboks, 2626 Lillehammer	ingrid.bohle@lillehammer.kommune.no	61 05 07 89/ 61 05 05 05
12.	Malvik	Harald Byberg ass. Etatsjef kulturetaten	Malvik, Postboks 140, 7551 Hommelvik	harald.byberg@malvik.kommune.no	73 97 21 83
13.	Meldal	Åse Bollingmo, kulturkonsulent	Meldal kommune, Kvamsveien 2, 7338 Meldal	ase.bollingmo@meldal.kommune.no	72 49 51 31
14.	Melhus	Rita Eidsmo, fagkonsulent arealforvaltning	Melhus kommune, Rådhuset 7224, Melhus		72 85 81 76

15.	Midtre Gauldal	May Britt Aas, kultursekretær, kulturvernavdelinga	Midtre Gauldal kommune, 7290 Støren	May-britt.aas@midtre- gauldal.kommune.no	72 40 30 63
16.	Nord-Fron	Terje Abrahamsen, miljøvernrettleiar, Plan- og næringsavd.	Nord-Fron kommune, Postboks A, 2639 Vinstra	terje.abrahamsen@nord-fron.kommune.no	61 21 61 00
17.	Oppdal	Kari Simonsen, leder. Enhet kultur	Oppdal kommune, Inge Krokansv. 2, 7340 Oppdal.	kari.simonsen@oppdal.kommune.no	72 40 15 10
18.	Orkdal	Olav Grevskott, kulturkonsulent Kultur og Fritid	Orkdal kommune, Postboks 83, 7301 Orkanger	olav.grevskott@orkdal.kommune	72 48 30 00
19.	Os	Øistein Buraas, virksomhetsleder kultur/landbruk/tekn/miljø	2550 Os i Østerdalen	oistein.buraas@os.kommune.no	62 47 03 08
20.	Oslo	Kristine Reiersen, arkeolog	Byantikvaren i Oslo Postboks 2094 Grünerløkka 0505 Oslo		23 46 02 67

21.	Rendalen	Toril Andreassen, kultursjef, kultur	Rendalen kommune, 2485 Rendalen	toril.andreassen@rendalen.kommune.no	62 46 85 00
22.	Rennebu	Astri Snildal, kultursjef	Rennebu kommune, 7391 Rennebu	astri.snildal@rennebu.kommune.no	72 42 81 67
23.	Ringebru	Øyvind Myhrsveen, kulturkonsulent	Ringebru kommune, 2630 Ringebru	oyvind.myhrsveen@ringebru.kommune.no	61 28 31 09
24.	Ringerike	Jan Berg, kulturleder	Ringerike kommune, Serviceboks 4, 3504 Hønefoss	grethe.tollefsen@ringerike.kommune.no	32 11 74 00
25.	Ringsaker		Postboks 13, 2381 Brumunddal	postmottak@ringsaker.kommune.no	62 33 50 00
26.	Sel	Mette Josten, kulturkonsulent, utviklingsseksjonen	Sel kommune, Botten Hansensgt. 9, 2670 Otta	mette.josten@sel.kommune	61 70 07 00
27.	Selbu	Siv Berggård, kulturkonsulent, Selbu kommune	Selbu kommune, Rådhuset, 7580 Selbu	siv.berggard@selbu.kommune.no	73 81 67 00
28.	Skaun	Anders By, teknisk kontor og Mary Ann Hoset kulturkonsulent kulturadministrasjonen	Skaun kommune, 7353 Børsa	anders.by@skaun.kommune.no mary.ann.hoset@skaun.kommune.no	72 86 72 00
29.	Skedsmo		Skedsmo kommuneJonas Liesg. 18, Postboks 313, 2001 Lillestrøm	skedsmo.kommune@skedsmo.kommune. no	66 93 80 00
30.	Snåsa	Solfrid Løvhaugen, landbruk	Snåsa kommune, Sentrum, 7760 Snåsa	solfrid.lovhaugen@snasa.kommune.no	74 13 82 76

31.	Stange	Terje Moshau,gs, virksomhetsleder i kultur og fritid	Stange kommune, Rådhuset, 2335 Stange	Terje.moshau@stange.kommune.no	62 57 36 45
32.	Steinkjer	Gunnar Vorum	Steinkjer kommune, Serviceboks 2530, 7729 Steinkjer	gunnar.vorum@steinkjerkommune.no	74 16 92 26
33.	Stjørdal		Stjørdal kommune, Postboks 133, 7501 Stjørdal	postmottak@stjordal.kommune.no	74 83 35 00
34.	Sør-Fron	Trond Halle	Sør-Fron kommune, Postboks 38, 2648 Sør- Fron	trond.halle@sor-fron.kommune.no	61 29 91 54
35.	Sørumsand	Ida Johre, kultursjef	Sørumsand kommune, Pb 113, 1921 Sørumsand	ida.johre@sorum.kommune.no	63 82 53 42
36.	Tolga	Eivind Moen, kultursjef, kulturavdelingen	Tolga kommune, kulturavdelingen, 2540 Tolga	eivind.moen@tolga.kommune.no	62 49 65 14

37.	Trondheim		Trondheim kommune 7004 Trondheim	postmottak@trondheim.kommune.no	72 54 00 00
38.	Trysil	Roar Vingelsgaard, KIS- leder	Trysil kommune, Storvegen 5, 24240 Trysil	roar.vingelsgaard@trysil.kommune.no	62 45 77 00
39.	Tydal	Jostein Mollan	Tydal kommune	jostein.mollan@tydal.kommune.no	73 81 59 00
40.	Tynset	Jon Ole Hokstad, kultursjef/Kulturtjenesten	Tynset kommune,	jon-ole.hokstad@tynset.kommune.no	
41.	Ullensaker	Knut Erik Hamberg, seniorrådgiver/ Kulturenheten	Ullensaker kommune, Rådhuset, 2051 Jessheim	knut.erik.hamberg@ullensaker.kommune.no	66 10 81 81/ 91 56 91 61
42.	Verdal	Georg Sørmo, sekretær	Verdal kommune, 7650 Verdal	georg.sormo@verdal.kommune.no	74 04 85 28
43.	Vestre Toten	Geir Sollie, leder Kultur og fritid, Kultur og fritid	Vestre Toten kommune, Kultur og fritid, Postboks 84, 2831 Raufoss	geir.sollie@vestre-toten.kommune.no	61 15 33 00
44.	Østre Toten	Kjersti Krageberg, kulturkonsulent / kulturkontoret. Skal i løpet av våren 2005 legges over til miljøvernkonsulenten i kommunen.	Østre Toten kommune, pb. 24, 2851 Lena	kjersti.krageberg@ostre- toten.kommune.no	61 14 15 00
45.	Øyer	Anne Hagen, plan- og miljørådgiver - planavdelingen	Øyer kommune, 2636 Øyer	anne.hagen@oyer.kommune.no	61 27 45 20

Regional forvaltning

Fylke	Kontaktperson	Adresse	E-post	Tlf
Akershus	Ole Grimsrud, rådgiver arkeologi, avd. for regional utvikling, sentraladm.	Akershus fylkeskommune, Schweigaardsgt. 4, 0185 Oslo	ole.grimsrud@akershus- f.kommune.no	22 05 56 20
Buskerud	Inger Liv Gøytil Lund, kulturvernleder, Utviklingsavdelingen	Buskerud fylkeskommune, Fylkeshuset, 3020 Drammen	inger-liv.goytil-lund@bfk.no	32 80 86 68/ 90 76 42 06
Hedmark	Hans Chr. Gjerlaug, seksjonssjef, MUA og Tone B. Wabakken, naturvernkonsulent, MUA	Fylkesmannen i Hedmark, PB 4034, 2306 Hamar	tone.wabakken@fm-he.stat.no	62 55 11 66
Nord-Trøndelag	Fylkesmannen i Nord- Trøndelag, miljøvernavdelingen Fylt ut skjema: Kolbein Dahle, Nord-Trøndelag fylkeskommune	Fylkesmannen i Nord- Trøndelag, Statens Hus	postmottak@fm-nt.stat.no kolbein.dahle@ntfk.no	74 16 80 00
Sør-Trøndelag	Rut Helene Langebrekke Nilsen arkeolog - konservator	Sør-Trøndelag fylkeskommune	Rut.Nilsen@stfk.no	73 86 64 99
Oppland	Kari Møyner, konservator, Oppland fylkeskommune	Oppland fylkeskommune, Serviceboks, 2626 Lillehammer	kari.moyner@oppland.org	61 28 90 00

